

Geografia

W. księstwa Poznańskiego

opracował

Roman Fischbach

dyrektor zakładu dla głuchoniemych w Bydgoszczy. -----

Wydanie drugie - poprawione

Polecono do użytku szkolnego.
(Urzęd. Gazeta szkolna Wojew.
Poznańsk. i Pomorsk. 1919 Nr. 11.)

POZNAN

Nakładem księgarni Bogdana Chrzanowskiego, św. Marcin Nr. 70.

Drukarnia Polska, T. A., Poznań.

Geografia

W. księstwa Poznańskiego

opracował

Roman Fischbach

dyrektor zakładu dla głuchoniemych w Bydgoszczy. -----

Wydanie drugie - poprawione

Polecono do użytku szkolnego.
(Urzęd. Gazeta szkolna Wojew.
Poznańsk. i Pomorsk. 1919 Nr. 11.)

POZNAN

Nakładem księgarni Bogdana Chrzanowskiego, św. Marcin Nr. 70.

Drukarnia Polska, T. A., Poznań

194.688

SŁOWO WSTĘPNE.

Wiedziony chęcią przysłużenia się powstającemu do nowego życia szkolnictwu polskiemu, które nie posiada odpow. podręcznika do geografji W. Ks. Poznańskiego, napisałem dziełko niniejsze. Z powodu, iż tworzone ono być musiało w tempie szybkim i warunkach niekorzystnych, posiada może tu i owdzie niedokładności (spowodowane zmianami przez wojnę i przewroty polityczne) zwłaszcza przy opisie poszczególnych miejscowości. Będę jednak każdemu, mianowicie Sz. Koleżankom i Kolegom bardzo wdzięczny, jeżeli raczą mi na usterki zwrócić uwagę, lub udzielić odnośnych wskazówek, z których przy ewtl. następnem opracowaniu dziełka nie omieszka skorzystać.

Treść książki przystosowałem do wymagań szkół miejskich; szkoły w ciasniejszym pracujące zakresie wyeliminować mogą z podanego materiału rzeczy dla siebie odpowiednie.

Ażeby naszą młodzież szkolną bliżej zainteresować przeszłością naszej ojczyzny i pobudzić do umiłowania drogich nam pamiątek, poczyniłem przy opisie miejscowości króciutkie wzmianki historyczne oraz wskazałem na najważniejsze pomniki i relikwie dziejów kraju naszego. —

AUTOR.

PRZEDMOWA I UWAGI

do wydania II Geografji W. Ks. Poznańskiego.

Nakład pierwszy Geografji W. Ks. Poznańskiego wyczerpał się w kilku zaledwie miesiącach. Świadczy to najlepiej o użyteczności dziełka jako i o przychylności, z jaką w kołach nauczycielskich było ono przyjęte.

Okazała się zatem potrzeba wydania nakładu drugiego. Licząc się z obecną drożyzną, zwłaszcza na polu wydawniczym, staraliśmy się zmiany geograficzne, które w obszarze W. Ks. P. spowodował traktat pokojowy w Wersalu, uwzględnić już w wydaniu niniejszem, stosując się jednakże do treści wydania poprzedniego, w którym odnośne zmiany można w łatwy sposób oznaczyć przez odpowiednie dopiski lub skreślenia.

Dla orientacji podajemy tutaj nową linię graniczną od strony Niemiec: Traktat pokojowy **przyłączył** ze Śląska do W. Ks. Poz., a mianowicie do pow. kępińskiego kilkanaście wsi, leżących poza zachodnią granicę tegoż powiatu, oraz kilka wsi do powiatu rawickiego, z którego to powodu linja graniczna pow. kępińskiego i rawickiego wygięta została na korzyść Polski nieco ku zachodowi.

Natomiast **odłączono** od powiatu wschodniego obszar, położony na południe-zachód od miasta Wschowy wraz z tem miastem. Powiat wschowski przestał istnieć; pozostałe przy Polsce części tegoż powiatu przyłączono do pow. leszczyńskiego.

Odłączono od Księstwa także obszar, leżący na zachód od linji powietrznej, pociągniętej od miasta Wschowy ku połowie drogi z Kopanicy (którą przyznano Polsce) do Kargowy (która przypadła Niemcom). Odtąd biegnie linja graniczna przez środek jezior, leżących w jednej linji (od południa ku północy) w powiecie babimojskim — aż do miasta Zbąszynia (miasto i dworzec zbąszynski należy nadal do Księstwa), a stąd biegnie dalej przez Trzciel (przyznany Niemcom) niemal w prostym kierunku ku miejscu, w którym stykają się powiaty skwierzyński, międzychodzki i międzyrzecki. Linja ta biegnie dalej ku północy granicą łączącą pow. skwierzyński z międzychodzkiem, dalej granicą Ks.

aż do Noteci, która tworzy dalszą granicę Księstwa aż do rzeki Głdy, stanowiącą dalszą granicę aż do punktu, leżącego mniej więcej 6 klm. na wschód od miasta Pily i odład ku granicy północnej Księstwa, pozostawiając jednakże tor kolejowy z Pily do Ghojnic po stronie niemieckiej. — Panieważ wymiar nowego obszaru W. Ks. P. nie jest jeszcze dokładnie ustalony, byliśmy zniewoleni podać w dziełku naszym odn. liczby w przybliżeniu, uwzględniając jednak obecny stan rzeczy ile możności najdokładniej.

Życzliwość, okazana nam przy pierwszym wydaniu napelnia nas nadzieją, że Sz. Nauczycielstwo i wydanie niniejsze z przychylnością przyjąć i rozszerzać raczy.

Oby dziełko nasze jaknajobfitsze dla szkoły polskiej przyniosło owoce!

Autor i wydawca.

- Nazwa.** Wielkie Księstwo Poznańskie wzięło nazwę swą od Poznania, największego miasta swego. W. Ks. Poznańskie jest główną częścią dawnej Wielkopolski, która składała się z województw: poznańskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego, kujawskiego i kaliskiego.
- Polożenie.** W. Ks. Poznańskie leży w dorzeczu (po obu stronach) Warty; tylko północno-wschodnia część Księstwa leży w dorzeczu Wisły, do której wysyła rzekę Brdę.
- W. Ks. Poznańskie zajmuje na kuli ziemskiej miejsce pomiędzy 15 i 19 stopniem szerokości północnej
- Granice.** Granice Wielkiego Ks. Poznańskiego tworzą na północ Prusy Zachodnie czyli Królewskie, na wschód ziemia mazowiecka i kaliska, na południe Śląsk, na zachód Brandenburgja.
- Kształt.** W. Ks. Poznańskie ma kształt nieregularnego trójkąta. Poznańskie posiada około 25 000 kwadratowych kilometrów obszaru czyli przeszło (500 mil kwadr.)
- Rozległość**
- Największa długość z północy na południe wynosi 257 klm. cz. nieomal 35 mil; największą szerokość ze wschodu na zachód 200 kilometrów (cz. 27 mil). Cały obszar Księstwa obejmuje około 530 mil kwadratowych (11 000 000 mórg czyli 2¹/₂ miliona hektarów). Obwód W. Ks. Poznańskiego wynosi około 1 000 km. (135 mil).
- Grunt (skład ziemi)**
- Ziemia naszego Księstwa była w czasach zmiernych dnem morskiem, o czym przekonywują nas liczne odkrycia skamieniałych szkieletów zwierząt morskich oraz bursztyn, tu i owdzie napotkany.
- Wewnętrzne warstwy ziemi zawierają glinę i gips, wierzchnie zaś mają już to glinę, już to piasek. Po większej części gleba w Poznańskim jest urodzajną; najżyźniejsze ziemie są na Kujawach i w powia-

tach kościańskim, średzkim i wrzesińskim. Okolice piaszczyste np. w powiatach szubińskim i międzychodzkiem są mniej urodzajne.

Kopaliny. Wielkie Ks. Poznańskie nie obfituje w kopaliny. W Inowrocławiu wydobywają sól (kopalnia soli, saliny, kąpiele solankowe czyli solanki). — We wsi Wapnie pod Keynią kopią gips. We wsi Krotoszyńce pod Barcinem znajdują się pokłady wapna. — Nad Wartą (od Obornik do Międzychodu) nad Obrą (okolica Jerki pow. kościański), nad Brdą są pokłady węgla brunatnego. — Torf wydobywają w wielu miejscowościach, mianowicie w okolicach nadnoteckich i nadobrzezańskich.

Powierzchnia ziemi (kształt powierzchni). Wielkie Księstwo Poznańskie należy do tak zwanego sarmackiego nizu, jest więc krajem na ogół płaskim i równym, leżącym przeciętnie 66 metrów ponad poziomem Morza Bałtyckiego i nie posiadającym żadnych gór.

Są jednak mniejsze lub większe wzniesienia mianowicie nad brzegami Warty i Noteci. Najwyższymi wzgórzami Księstwa są: Kobyłgóra w powiecie ostrzeszowskim (284 m.) i Góra Anny pod Poznaniem przy Owińskach (142 m.) Znaczniejsze pagórki znajdują się w okolicy Żerkowa, w pow. śremskim (Góra Ludwika pod Mosiną), w pow. gostyńskim (Jasnagóra, na której wznosi się piękny klasztor księży Filipinów); wzgórze keyńskie, na którym leży miasto Keynia; wzgórze Duszno pod Trzemesznem, wzgórze Gniec w okolicy Gniezna.

Powierzchnia kraju pochylona jest po większej części ku zachodowi, jak to wskazuje bieg większych rzek (Warty, Noteci).

Wody. **A. Rzeki.** — Wielkie Księstwo Poznańskie jest dość obfite we wody. Liczy 110 większych i mniejszych rzek lub rzeczek, wpadających do dwóch wielkich rzek tj. do Wisły i Odry. Wisła przyjmuje z Księstwa 8, Odra zaś 102 dopływy. Rzeki nasze nie mają zbyt wysokich brzegów, także spad ich wód jest dowolny. Rozróżniamy trzy dorzecza i to dorzecze Wisły, Noteci i Warty.

a) Dorzecze Wisły.

Wisła ma źródła swe w Karpatach, płynie przez Księstwo Krakowskie, Królestwo Polskie, dotyka na krótkiej przestrzeni Księstwa Poznańskiego na pół-

nocnym wschodzie jako rzeka graniczna, gdzie przyjmuje Brdę pod Bydgoszczą, poczem wstępuje w Prusy Zachodnie, płynie tutaj przez ziemię Chełmińską i Kaszuby i wpada pod Gdańskiem do Morza Bałtyckiego w dwóch odnogach i to prawej, pod mianem Nogal do zatoki Fryskiej (czyli Zalewu Świeżego) i lewej, zwanej Leniwką do Zatoki Gdańskiej.

Wisła jest rzeką szeroką i splawną nawet dla wielkich statków rzecznych. Wiosną wzbiera ona często silnie i tworzy powodzie, wielkie nieraz powodujące szkody. Pod Fordonem i w Tczewie znajdują się wielkie mosty. Wisła ma długości przeszło 1 000 klm. (143 mile).

Do Wisły wpadają z Księstwa: Zielona struga pod Toruniem i Brda, która ma początek swój w Prusach Zachodnich (w pow. chojnickim), wkracza do Księstwa, styka się z kanałem bydgoskim, poczem wpada pod Fordonem do Wisły. Bieg dolny Brdy jest splawny dla szkut i licznych tratw. Przed ujściem jej do Wisły założono obszerny port ze służą jako schronisko dla statków i tratw, zwłaszcza podczas powodzi. W porcie tym jest także ładownia, ułatwiająca przeładowanie towarów pomiędzy rzeką a koleją. —

Okolice Brdy i Wisły. Nadbrzeżne okolice Wisły i Brdy posiadają wiele wzgórz, które nad Brdą zwykle są porośnię lasami sosnowymi. Pod Koronowem nad Brdą znajduje się kopalnia węgla brunatnego. Ziemia nad Brdą mniej jest żyzna, przeważnie piaszczysta. Natomiast niziny Wisły odznaczają się bogactwem żyznych łąk, oraz osobnemi gospodarstwami, odstawiającemi wielką ilość jaj, masła, sera, zboża i owocu.

Kanał bydgoski. Tworzy on połączenie Brdy z Notecią; biegnie w prostym niemal kierunku przez 30 kilom. od Bydgoszczy do Nakła. Jest on splawny i tak szeroki, że pomieści dwie szkuty obok siebie. Przepływ wody kanałem reguluje 10 szluz. Kanał służy do spławu drzewa i zboża. Ponieważ Brda płynie ku Wiśle, Noteć zaś ku Wąrciu, która znów jest dopływem Odry — zatem kanał bydgoski łączy Wisłę z Odrą, a przez nią z Łabą (Elbą).

b) Dorzecze Noteci.

Noteć przepływa północną część Księstwa i jest największym dopływem Warty. Powstaje z dwóch

rzeczulek: Montwy, wypływającej z jeziora Gopła i Noteci, która bierze swój początek w jeziorze Skorzęcińskim (pow. witkowski). Obydwie rzeczulki łączą się w jeziorze Trlaskiem. Bieg Noteci wynosi 340 km. (45 mil). Z lewej strony przyjmuje Noteć rzeczki: Gąsawkę pod Rynarzewem, wypływającą z jeziora gąsawskiego i rzeczkę Margoninkę, w pobliżu miasta Margonina. Z prawej zaś strony płyną ku Noteci, Rakitka, Łobzonka, Głda. (wytyskująca w Pomeranji) oraz Dawa.

Noteć przepływa powiaty: wyrzyski, chodzieski i czarnkowski. Okolice Noteci słyną z nadzwyczaj żyznych, rozległych łąk, dostarczających wielką ilość zdrowego siana. Dlatego hodowla bydła znaczne tutaj przynosi korzyści. Wiele jest tutaj uroczych wzgórz i liczne są, piękne niziny. Ze wzgórz godną wzmianki jest mianowicie: Dębogóra około Wyrzyska. Wzgórza nadnoteckie są po większej części pięknie zalesione, zwłaszcza w okolicy Ujścia i Chodzieży. Okolice noszą dlatego nazwę: „Polska Szwajcaria”. Po prawej stronie Noteci biegnie ter kolei północnej.

c) Dorzecze Warty.

Warta jest najgłówniejszą rzeką W. Ks. Poznańskiego. Wypływa ona pod Koronowem w Królestwie Polskiem, płynie na północ aż do miasta Częstochowy zwraca się potem na zachód i północ, płynąc ku miście Kołu, stąd biegnie w kierunku zachodnim dotyka miasta Konina, odkąd staje się splawną. Do W. Ks. Poznańskiego wkracza za Pызdrami, gdzie przyjmuje po lewej stronie rzekę Prosnę. W zachodnim kierunku płynie przez Nowemiasto aż do Śremu, tutaj skręca ku północy przerywając m. Poznań, aż do Obornik, odkąd zdąża w kierunku zachodnim, płynąc przez miasto Wronki, Sieraków i Międzychód do ujścia swego do Odry pod Kisztrzyniem. — Warta ma 740 km. (100 mil) długości. W latach mokrych występuje ze swojego łożyska i wyrządza powodziami wielkie szkody. Do Warty wpada 16 większych lub mniejszych rzek.

Z lewej strony przyjmuje między innymi następujące rzeki:

1. **Prosnę**, która wypływa w Śląsku i płynie w północnym kierunku jako rzeka graniczna po-

między W. Ks. Poznańskim a Król. Polskiem, dotyka miast: Kalisza i Grabowa. Jest ona spławną tylko dla małych statków i tratw, ponieważ nie posiada dostatecznej głębokości. Poniżej miasta Pызdr uchodzi do Warty.

2. **Lutynię**, która wypływa pod Raszkowem i wpada pod Pogorzelicami do Warty.

2. Obrę, która wypływa przy wsi Obrze pod Koźminem, płynie około Krzywina i przez Kościan przeżyna bagna obrzańskie, wpływa do jezior wielowiejskiego, chobienickiego, grojeckiego, nowowiejskiego i zbąszyńskiego, płynie obok Trzciela, Bledzewa i wpada do Warty pod Skwierzyną. Okolice nadobrzańskie znane są z różnych łąk. Znajdują się tutaj także — w okolicy Jerki pow. Kościańskim — bogate pokłady dobrego węgla brunatnego.

Większe dopływy Warty z prawej strony są:

1. **Cybina** wypływa w pow. średzkim, przechodzi przez kilka jezior i wpada przy Poznaniu do Warty.

2. **Główna** ma swój początek w jeziorze pobiedziskim; wpada pod wsią Główną pod Poznaniem do Warty.

3. **Welna** wytryska pod Gniezmem, przechodzi przez kilka jezior np. jezioro rogowskie, płynie przez Rogowo, Janówiec, Mieścisko, Wągrowiec, Rogoźno i wpada pod Obornikami do Warty. Okolice jej są żyzne, obfitujące także w lasy. — Z lewej strony wpływa do Welny Mała Warta.

Do dorzecza Warty należą powiaty: międzychodzki, szamotulski, obornicki, poznański (wschodni i zachodni), śremski, średzki, wrzesiński, jarociński i pleszewski. Wartę otaczają niskie wzgórza. W okolicy Poznania rozszerza się po obu stronach Warty dość wysoka płaszczyna, tak zwana: „pознаńska płyta”, która sięga we wschodnim kierunku do miasta Gniezna, posiada wiele rozrzuconych jezior i źródeł oraz rzek, płynących ku Warcie. Ziemia nad Wartą są żyzne, nadające się do uprawy zboża, zwłaszcza powiaty średzki i śremski. Natomiast północne okolice nad Wartą mniej są urodzajne, posiadają ziemię lekką, miejscami piaszczystą, na której też znajdujemy większe lasy sosnowe. Pomiedzy obornikami a Sierakowem są pokłady węgla brunatnego.

Do Odry płyną z Księstwa:

1. **Barycz**, wytryskająca w pow. odolanowskim, płynie przez miasto Milicz, przyjmuje z Księstwa Orłę, która płynie przez miasto Koźmin, Jutrosin i Dubin. Orła zaś przyjmuje rzeczki Rzedziące, Tylną Orłę i Dobroźną.

2. **Obrzyca**, która wypływa z jeziora rudnickiego, łączy się ze zgniłą Obrą w pow. międzyrzeckim.

B. Jeziora. Wielkie Księstwo Poznańskie liczne i po większej części rybne ma jeziora.

1. **Gopło** — największe jezioro Księstwa — leży pod Kruświcą w powiecie inowrocławskim i jest przecięciowo 3 km. szerokie i 30 km. długie. Było ono dawniej drogą wodną pomiędzy Wisłą a Wartą, przez co Kruświca stała się ogniskiem i stolicą Polski. Ponieważ jest dostatecznie głębokie, wody jego unoszą także statki parowe. Gopło bogate jest w ryby; brzegi jego dostarczają olicie paszy dla bydła.

2. **Jezioro powidzkie** przy mieście Powidzu, 8 km. długie a 4 szerokie. Część jego południowa leży już w Królestwie Polskiem.

3. **Trląg.** Jezioro to leży na zachód od Gopła, między miastami Strzelcem a Pakością; przez Trląg przepływa Noteć.

4. **Rogowo**, na północ od Rogowa, w pow. mogileńskim.

5. **Ostrowite**, w okolicy Trzemeszna.

6. **Skorzecin**, na zachód od jeziora powidzkiego.

7. 8. 9. **Rgielsko, Łęgowo i Durowo**, przy mieście Wągrowcu.

10. **Klecko** przy Klecku (ku Lopiennu).

11. **Margonińskie** w powiecie chodzieskim.

12. **Białe** na południe od Wielenia w pow. czarnkowskim.

13. **Zbąszyńskie** na zachod. granicy Wielkiego Ks. Poznańskiego.

14. **Kiekrz**, na północ-zachód od Poznania.

15. **Swarzędzkie** przy Swarzędzu.

16. **Kórnickie i bnińskie**, w powiecie śremskim, w Kórniku i Bninie.

20. Dolskie czyli Badnie w Dolsku, w powiecie sremskim.

21. Niezamyśl w Zaniemyślu, pow. średzki.

22. Osieczno w Osiecznie, pow. wschowski.

C. Kanały.

1. Największym kanałem Wielkiego Ks. Poznańskiego jest kanał **bydgoski** pomiędzy Bydgoszczą a Nakłem. Jest on 25 km. długi; zbudowany w r. 1773.

2. Kanał obrzański, służący osuszaniu bagien nadobrzezańskich.

Kanał jest to szeroki i głęboki rów, założony głównie dla połączenia dwóch rzek lub mórz, także do odwadniania bagien i moczarów.

Błota czyli bagna (bachorze) mamy:

1. nad Obrą w powiatach kościańskim i babimojskim. Błota te osuszają kanały, które je zamieniły na żywe łąki i pastwiska.

2. Błota Baryczy w pow. odolanowskim.

3. Żuławy noteckie i warteckie, obfitujące w ziemię urodzajną i dobre pastwiska.

4. Bachorze, bagna nad Gopłem leżące.

Powietrze. Powietrze w Wielkim Księstwie Poznańskim (klimat) jest umiarkowane, zdrowe i czyste. Temperatura (stan ciepła) wynosi przeciętnie 7—8° C. Najzimniejszym tutaj miesiącem jest zwykle styczeń, najcieplejszym natomiast lipiec. — Wiatry przeważnie zachodnie, przynoszą zwykle opady (deszcz, śnieg, grad). Zimą porą wieją najczęściej wiatry północne, które są mroźne. Rzadsze są wiatry wschodnie, i południowe, sprowadzające suche i zwykle łagodne powietrze.

Królestwo zwierząt. Największą ilość zwierząt stanowią zwierzęta domowe: konie, krowy, (woły), świnie, owce (których liczba coraz więcej się zmniejsza), kozy, woły i ptactwo domowe: kury, gęsi, kaczki, indyki, perlice i gołębie. — Ze zwierząt dzikich żyją w Księstwie: zające, sarny, jelenie, lisy, żbiki i gdziegdzie dzikie świnie, również jaźwce, wydry, tchórze, kuny i łasice.

Z ptactwa dzikiego najpospolitsze są: wroble, wrony, kruki, sroki, kawki, szpaki, kuropatwy, bażanty, bekasy, czaple, czajki, dropie, słonki, skowronki, słowiki, zięby, piegże, rudziki, jaskółki, dzięcioły, kukułki, sikory, sowy, jastrzębie i cietrzewie.

W jeziorach i stawach żyją następujące ryby: karpie, szczupaki, sędace, leszcze, liny, karasie, okonie. Raków jest obecnie mniej niż dawniej. — Z ptaków wodnych żyją w Księstwie: wodne kurki, dzikie kaczkę, cyranki, bekasy i t. d.

Na łąkach i błotach widzimy wiosną i latem bociana. — Mamy w W. Ks. Poznańskim wiele pszczół hodowanych w licznych pasiekach.

Królestwo roślin. Ponieważ W. Ks. Poznańskie jest głównie krajem rolniczym, więc też najprzedniejszym płodem roślinnym jest zboże: żyto, pszenica, jęczmień, owies. Prócz tego uprawia się w Księstwie groch, soczewicę, tatarkę, lucernę, koniczynę, wykę, rzep, proso, len. W okolicy Nowego Tomysła, Lwówka i Zbąszynia uprawiają chmiel, który słynie jako „polski chmiel” w Bawarii, gdzie warzą najlepsze zeń piwo. W zachodniej części Księstwa, zwłaszcza w okolicy Wolsztyna znajdują się większe winnice. Tu i owdzie uprawiają także tabakę i cykorję. — Z roślin okopowych uprawiają ziemniaki, kapustę, ćwikłę, buraki, rzepę i rzodkiew. —

Okolice nadnoteckie i nadobrzańskie słyną z obszernych, żyznych łąk, wydających siano przedniej jakości.

Z drzew owocowych rosną w Księstwie: jabłoń, grusza, śliwa, brzoskwinia, czereśnia, wiśnia, orzech; z krzewów: malina, agrest, porzeczki (świętojanki). — W lasach rosną niemal tylko drzewa iglicowe. Lasów wyłącznie liściastych niema prawie wcale; rzadko także spotykamy bory o drzewostanie mieszanym, w których prócz sosien, jodeł i świerków rosną także dęby, brzozy, buki, jesiony, olsze i leszczyna. Nad drogami spotykamy wierzbę, kasztan, akację, rzadziej topól. W ogrodach widzieć można między innymi: lipy, klony, graby, tuje i t. d.

Ludność. Wielkie Ks. Poznańskie posiadało — podług spisu ludności w r. 1910 — 2 100 000 mieszkańców. Na 1 km. kwadr. przypadalo zatem 72 mieszkańców.

Według wyznania mieszka w Wielkiem Ks. Poznańskim 1 350 000 katolików, około 600 000 protestantów i około 30 000 żydów.

Pod względem narodowości posiada W. Ks. Poznańskie $\frac{3}{4}$ Polaków a $\frac{1}{4}$ Niemców. Ludność nie-

miecka napłynęła do W. Ks. Poznańskiego po rozbiorach Polski, głównie zaś w latach ostatnich.

Polacy są — z małemi wyjątkami - katolikami. Niemcy zaś po większej części protestantami. Żydzi zaliczają się do narodowości niemieckiej.

Zatrudnienie. Ludność W. Ks. Poznańskiego zajmuje się przeważnie rolnictwem, handlem i przemysłem.

a) **R o l n i c t w o.** Najgłówniejszem zajęciem ludności jest uprawa roli, która staraniem i pilnością rolników ulepszona, stała się obecnie więcej wydajną i znacznie przynosi dochody. Błotniste i bagniste grunta (moczary), nie przynoszące dawniej żadnej korzyści, przez staranne zabiegi (odwodnianie dreny, kanały) stały się żyznymi łąkami oraz urodzajną glebą i obfite teraz wydają plony. Uprawia się zboże, ziemniaki, buraki cukrowe oraz chmiel. — Poza uprawą roli zajmuje się ludność wiejska hodowlą bydła, mianowicie koni, krów (wołów), świń i owiec. Są tutaj wzorowo urządzone i umiejętnie prowadzone gospodarstwa, prawidłowo uprawiana i zasycana rola, i oświeceni włościanie.

Ógrodnictwo (uprawa warzywa i drzew owocowych) nie na wysokim stoi u nas stopniu a mogłoby być źródłem znacznego dochodu. Uprawia się w Ks. także pszczelnictwo i rybolówstwo.

Na lżejszych ziemiach Księstwa widzimy przeważnie gospodarstwo leśne: obszerniejsze lasy znajdują między Wisłą a Notecią, nad Brdą, Drawą, Głdą, zwłaszcza zaś po prawej i lewej stronie dolnej Odry. Lasy zajmują obecnie 1/3 całej powierzchni Księstwa.

b) **H a n d e l i p r z e m y s ł** rozwinął się głównie po większych miastach (kupcy, przemysłowcy). Mamy w Księstwie cukrownie, mleczarnie, gorzelnie, browary, młyny parowe i wodne, fabryki narzędzi rolniczych, mydła, krochmalu, cykorji, cukrów (karmelków), pierników, cygar, papierosów, szczotek, mebli, wyrobów papierowych, cegielnie, tartaki, powstają zaś fabryki papieru, zapaltek i inne.

Ruch przewozowy (komunikacja). Ruch ten odbywa się drogami bitymi (żwirówki, szosy), drogami żelaznymi (koleje) i wodnymi (rzeką, kanały). Najważniejsze tory kolejowe są: 1. kolej północna: z Krzyża przez Wieleń do Prus Wschodnich, 2. z Poznania przez Gniezno. Inowrocław do Torunia,

Wrocławia, 4. z Poznania przez Opalenicę, Zbąszyń do Frankfurta n. Odrą, 5. z Poznania przez Środę, Jarocin, Pleszew, Ostrów, Ostrzeszów, Kępno do Kluczborka, 6. z Poznania przez Szamotuły, Wronki do Starogrodu (na Pomorzu), 7. z Poznania przez Oborniki, Rogoźno, Chodzież do Kolobrzegu, 8. z Poznania przez Wągrowiec, Szubin do Bydgoszczy, 9. z Gniezna przez Wrześnię, Miłostaw, Jarocin, Koźmin, Krotoszyn do Oleśnicy (na Śląsku). — Do pobocznych linii kolejowych zaliczamy: 1. z Poznania przez Szwarzędz, Kostrzyn, Wrześnię do Strzałkowa, 2. z Leszna przez Gostyń do Jarocina, 3. z Leszna przez Poniec, Kobylin, Krotoszyn do Ostrowa, 4. z Leszna przez Wolsztyn do Zbąszynia, 5. z Poznania przez Rokietnicę, Pniewy do Międzychodu, 6. z Gniezna przez Kcynię do Nakła, 7. z Inowrocławia do Bydgoszczy. — Poza tem jest kilka kolei t. zw. drugo- i trzeciorzędnych oraz miejscowych (powiatowych).

**Poczta
telegraf
telefon.**

Wielkiem udogodnieniem dla handlu i przemysłu są liczne urzędy pocztowe, telegraficzne i telefoniczne, z których to urzędzeń, należących do państwa, korzystają skrzętnie i inne zawody.

**Podział po-
lityczny.**

Ludność Wielkiego Księstwa Poznańskiego mieszka w $\frac{1}{3}$ części w miastach a $\frac{2}{3}$ po wsiach. — Miast liczy W. Ks. Poznańskie niemal 130, wiejskich osad około 5 000. — Księstwo dzielimy na dwa obwody: poznański i bydgoski. Obwód poznański składa się obecnie z 24; bydgoski 13 powiatów.

**Miasta
i znacz-
niejsze
miejsco-
wości.**

I. W obwodzie poznańskim są następujące powiaty:

1. poznański miejsk.	13. kościański.
2. poznański wschodni.	14. śremski.
3. poznański zachodni.	15. średzki.
4. obornicki.	16. wrzesiński.
5. szamotułski.	17. jarociński.
6. międzychodzki.	18. pleszewski.
7. nowotomyski.	19. koźmiński.
8. grodzki.	20. krotoszyński.
9. śmigiełski.	21. ostrowski.
10. leszczyński.	22. odolanowski.
11. rawicki.	23. ostrzeszowski.
12. gostyński.	24. kępiński.

II. W obwodzie bydgoskim są następujące powiaty:

1. bydgoski miejski.	8. witkowski.
2. bydgoski wiejski.	9. gnieźnieński.
3. szubiński.	10. wągrowiecki.
4. żniński.	11. wyrzyski.
5. inowrocławski.	12. chodzieski.
6. strzeliński.	13. czarnkowski.
7. mogileński.	

I. Obwód poznański.

1—3 Powiaty: Poznański miejski, wschodni i zachodni.

1. **Poznań** jest stolicą Księstwa, leży nad Wartą, posiada przeszło 200 tysięcy mieszkańców. Należy do najstarszych miast w całej Polsce, istniał bowiem podobno już przed narodzeniem Chrystusa pod mianem Stragona. Czas założenia miasta trudno jednak oznaczyć. Podanie zaś głosi, że otrzymał on nazwę swą stąd, że tutaj poznali się po długim niewidzeniu, trzech bracia Słowianie: Lech, Czech i Rus i na pamiątkę swojego poznania założyli miasto, które Poznaniem nazwali. —

Pierwszy już król Polski, Mieczysław I. i syn jego, król Bolesław Chrobry mieszkali w Poznaniu i tutaj zakończyli życie: pochowani są w katedrze, w Złotej kaplicy. Początkowo leżał Poznań po prawej stronie Warty; dopiero Przemysław przeniósł miasto w r. 1253 także na lewy brzeg Warty. Za panowania Zygmunta I. i II. był Poznań pierwszym miastem handlowym w Polsce; później jednak podupadł z powodu wojen (mianowicie szwedzkich), pożarów, mоровego powietrza; dopiero pod panowaniem Stanisława Poniatowskiego począł się znów podnosić. —

W starej części miasta na prawym brzegu Warty stoi starożytna katedra czyli tuł, w którym spoczywają także zwłoki Mieczysława II, Kazimierza I i Przemysława. Przy katedrze mieszka arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, który jest prymasem Polski (Ks. Kardynał Dr. Dalbor). W pobliżu katedry jest seminarjum duchowne. Na Starym Rynku wznosi się ratusz z piękną fasadą i wieżą. Poznań jest siedliskiem najwyższych władz Księstwa. Znajduje się tu-

taj sąd nadziemiański, ziemiański, okręgowy, dyrekcje poczty i kolei i t. d. Miasto ma 14 kościołów katolickich, 5 protestanckich i 2 synagogi. Najpiękniejszymi kościołami są: katedra i kościół farny (po jezucki). W Poznaniu są muzea, biblioteki publiczne, teatry, uniwersytet, gimnazja męskie i żeńskie, szkoła realna, szkoły wydziałowe i zawodowe, zakład dla głuchoniemych, szkoły ludowe, zakłady przemysłowe i fabryczne.

Na północ od Poznania znajduje się we wsi Owińskach zakład dla obłąkanych w dawniejszym klasztorze Cystersów, wystawionym przez Przemysława 1252 r.

2. Swarzędz, miasteczko w pow. poznańskim-wschodnim, niegdyś siedziba Gorków, ma 3200 mieszkańców.

3. Stęszewo, w powiecie poznańskim-zachodnim, znane było już w wieku 14. — ma obecnie 2000 mieszkańców. We wsi Trzebawiu pobił hetman Czarnecki Szwedów w r. 1657. Pod wsią Głuszyną stoczył w r. 1332 Władysław Łokietek walkę z Krzyżakami. We wsi Radojewie na północ od Poznania odkryto popielnice, zawierające szczątki z dawnych czasów np. kości, luki, monety złote rzymskich cesarzy itp. — Lubań (dawniej Luboń) wieś położona na południe od Poznania, ma wielką fabrykę drożdży (młodzi) i sztucznych nawozów.

4. Powiat obornicki.

1. Oborniki, miasto powiatowe przy ujściu Welny do Warty położone, nad torrem kolejowym Poznań—Chodzież liczy 4000 mieszkańców. Miasto znane już było w wieku 14. W pobliżu miasta odkryto żale czyli popielnice przy mieście znajdowały się okopy z wojny siedmioletniej.

2. Rogoźno nad Welną, ma 5700 mieszkańców, gimnazjum, preparandię i seminarium dla nauczycieli, sąd okręgowy, starożytny kościół katolicki. W r. 1530 spaliła się większa część miasta. Rogoźno jest węzłem kolejowym do Piły, Poznania, Inowrocławia i Krzyża.

3. Murowana Goślina i Ryczywół są małymi miasteczkami w powiecie obornickim.

5. Powiat szamotulski.

1. Szamotuły, miasto powiatowe w urodzajnej położonej okolicy, ma 7000 mieszkańców, starożytny kościół poreformacki, szkołę rolniczą, sąd okręgowy, cukrownię. Szamotuły są dawną siedzibą Szamotulskich, którzy posiadali tutaj zamek, zamieniony później na klasztor księży Reformatorów. Późniejszym właścicielem Szamotuł był Łukasz Górka, arcybiskup poznański który zbudował tutaj kolegiatę, gdzie umieszczono ołtarz polowy, przywieziony przez Jana Sobieskiego z obozu odsieczy wiedeńskiej.

2. Pniewy, miasteczko lic. 2 500 mieszkańców.

3. Ostroróg, siedziba sławnej w dziejach naszych rodziny Ostrorogów. Mianowicie Jan Ostroróg, który żył za panowania Kazimierza Jagiellończyka, był mężem wielkiej nauki i posłem do Rzymu, na dwór papieża Pawła II. Zamek Ostroróg stał tutaj w 15 wieku nad jeziorem. W wieku 16 znalazła sekta Braci Czeskich zwolenników w Ostrorogu, gdzie była też ich szkoła.

4. Wronki, nad Wartą, ma 5000 mieszkańców. Jest tu dawny, dziś podupadły klasztor księży Dominikanów, fundowany w r. 1279 przez Przemysława. Podczas zamieszek, wywołanych w r. 1383 bezkrólewem w Polsce, poniosły Wronki znaczne szkody i podupadły.

We Wronkach znajduje się wielkie więzienie.

5. Obrzycko, małe miasteczko rolnicze nad Wartą.

6. Powiat międzychodzki.

1. Międzychód, miasto powiatowe, nad Wartą o 3000 mieszkańcach, którzy trudnią się przeważnie fabrykacją maszyn rolniczych i bednarstwem. Międzychód leży przy torze kolejowym Rokietnica-Międzrzecz.

2. Sieraków, miasteczko rolnicze, ma starożytny klasztor po księżach Bernardynach. Sieraków był niegdyś własnością Gorków, później Opalińskich, których nagrobki widzieć można w tamtejszym kościele pobernardyńskim.

7. Powiat nowotomyski.

1. Nowytomysł, małe miasto powiatowe, uprawia handel chmielem, który w tamtejszej okolicy obficie się rodzi.

2. Zbąszyń, miasto przeważnie rolnicze, leży nad jeziorem zbąszyńskim i rzeką Obrą. Ma 4500 mieszkańców. Jest punktem węzłowym kilku kolei. Stoi tutaj zamek, zbudowany przez Przemysława w r. 1251. Późniejszym właścicielem zamku tego był Zbąski Abraham, sprzyjający husytom i przetrzymujący w zamku swym husyckich księży, których jednak w końcu wydać musiał biskupowi poznańskiemu, Andrzejowi z Bnina. — W r. 1665 zdobył miasto i zamek król szwedzki Gustaw, który wywiózł stąd wiele zbroji, broni i różnych cennych sprzętów.

3. Lwówek, miasteczko małe. Mieszkańcy (3000) trudnią się handlem zboża i bydła.

4. We wsi Kotowie odkryto grobowiec starosłowiański, zawierający urny z popiołami i różnymi sprzętami żelaznymi.

5. We wsi Woznikach stoi dawny kościół poreformacki, zbudowany roku 1660 przez Michała Rogalińskiego.

8. Powiat grodziski.

1. Grodzisk, miasto powiatowe, ładnie zbudowane, liczące 6000 mieszkańców. Są tutaj browary słynnego „piwa grodziskiego”, które osobliwy smak swój zawdzięcza wodzie ze źródeł w Grodzisku (np. źródeł św. Bernarda i i.). Miasto posiada prócz kościoła parafjalnego drugi kościół przy klasztorze pobożarskim. W wieku 14 znajduje się Grodzisk w posiadaniu rodziny Ostrorogów. W wieku 17 przechodzi Grodzisk na własność Opalińskich, z której to rodziny zasłynął Krzysztof Opaliński jako poeta polski.

2. Buk, miasto liczące około 4000 mieszkańców przeważnie katolików. Buk był kiedyś własnością katedry poznańskiej, której ofiarował miasto kiedyś książę Bolesław w r. 1257. Buk jest miejscem urodzenia sławnego Stanisława Reszki, który uczęszczał do szkoły Lubrańskich w Poznaniu, potem na uniwersytet w Krakowie, był sekretarzem kardynała Ho-

zjusza na Soborze Trydenckim, później nauczycielem i wychowawcą Andrzeja Batorego, w końcu posłem do Rzymu i Neapolu. W kościele bukowskim postawiono mu pomnik, który jednak wraz z kościołem zniszczył pożar w 18 wieku.

3. Opalenica. Był tutaj kiedyś klasztor księży Reformatorów: Z Opalenicy wywodzi się rodzina Opalińskich, która miała tutaj zamek, zbudowany przez przodka jej, biskupa poznańskiego, Andrzeja z Bnina. Później wystawił tutaj Wojciech Opaliński zamek, którego szczątki jeszcze oglądać można. W zamku tym urodziła się Katarzyna Opalińska, żona króla polskiego Stanisława Leszczyńskiego a matka Marii, królowej francuskiej.

4. Wolsztyn leży w okolicy żyznej, pomiędzy dwoma jeziorami. Mieszkańcy uprawiają winogrodę i rolnictwo. Wolsztyn nawiedzały często pożary.

5. Rakoniewice w piaszczystej leżą okolicy. Mieszkańcy trudnią się handlem zboża. W r. 1705 złupili Szwedzi miasto, które później ucierpiło także przez pożary.

Wieża Przemęt miała piękny klasztor księży Cystersów, których opat, Andrzej Załuski, założył w Warszawie słynną bibliotekę.

9. Powiat śmigieński.

1. Śmigiel, małe miasto powiatowe, założone na wzgórzu przez Andrzeja z Bnina, biskupa poznańskiego, odznacza się większą liczbą wiatraków. W okolicy odkryto starożytne popielnice.

2. Wielichowo, miasteczko nad bagnem nadbrzańskim położone.

10. Powiat leszczyński.

1. Leszno, miasto powiatowe, należy do znaczących miast w Księstwie. Położone jest nad losem: kolejowym z Poznania do Wrocławia. Ma około 20 000 tysięcy mieszkańców, piękne kościoły, sąd ziemiański, piękny ratusz, gimnazjum, dwa seminarja nauczycielskie oraz preparandję, wielkie młyny parowe i wiele przedsiębiorstw przemysłowych. Posiadało dawniej słynne fabryki płótna. Leszno założone w 16 wieku, było siedzibą Leszczyńskich; w r. 1738 przeszło na własność Sułkowskich. W czasie

30 letniej wojny mieszkał tutaj i działał sławny nauczyciel Amos Komeński. W 17 wieku schronili się do Leszna prześladowani innowiercy z Czech i Śląska t. zw. „Bracia Czeszy”. Za panowania Jana Kazimierza, spalono miasto we wojnie szwedzkiej w r. 1656. W r. 1707 zniszczyli miasto Moskale.

2. Osieczna, miasteczko małe, nad jeziorem położone, posiadało klasztor księży Reformatów. Osieczna należała kiedyś do rodziny Gorków, którzy tutaj posiadali zamek, późniejszą własność Jana Opałińskiego.

3. Rydzyna, miasteczko przeważnie niemieckie. Dawniej był tutaj zakład księży Pijarów. W pobliżu miasta znajduje się zamek książąt Sułkowskich, kiedyś własność króla Stanisława Leszczyńskiego.

U w a g a: Ta część powiatu wschowskiego, którą przyznano Polsce, przyłączoną została do powiatu leszczyńskiego.

11. Powiat rawicki.

1. Rawicz, miasto powiatowe, zbudowane w czasie trzydziestoletniej wojny, posiada 12 tysięcy mieszkańców, seminarjum nauczycielskie, gimnazjum, wielkie więzienie karne, garbarnie, trudni się handlem zbożem, winem, cygar i tabaki. Rawicz otoczony był kiedyś stokami, które zniesiono i zamieniono na miejsce przechadzek. W r. 1707 spalili Moskale miasto i zamek, w którym mieszkał w czasie zimy r. 1704 król szwedzki Karol XII.

2. Miejska Górka, miasteczko rolnicze, niegdyś siedziba możnej rodziny Gorków, których przodkiem był Urgel Górka, żyjący za panowania Kazimierza Jagiellończyka. Ostatnim potomkiem tej rodziny był Stanisław, zmarły r. 1592. Później była Miejska Górka własnością Sułkowskich.

3. W powiecie rawickim leżą miasteczka Sarnowa, Jutrosin i Dubin. We wsi Golejewku posiada kościół miejscowy ornaty, szyte z materji jedwabnych, zdobytych na Turkach pod Chocimem w r. 1621 przez Chojewskiego dawn. właściciela Golejewka.

12. Powiat gostyński.

1. Gostyń, miasto powiatowe, w górzystej leży okolicy, liczy 6000 mieszkańców, ma farę starożytną,

dom dla chorych, sąd okręgowy, cukrownię. W pobliżu miasta wznosi się jeden z najpiękniejszych kościołów w Księstwie, zbudowany przez rodzinę Komarzewskich na wzór bazyliki Maria de la Salute w Wenecji. Kościół ten posiada cudowny obraz Matki Boskiej Gostyńskiej oraz piękne malatury (al fresco). Z kopuły tego kościoła widać wieże Poznania. Z kościołem złączony jest klasztor księży Filipinów. Na drugim wzgórzu, tuż przy mieście, stał niegdyś zamek rodziny Gostyńskich, później kościół św. Rozalii który także już nie istnieje. W r. 1665 obozował w Gostyniu król Jan Kazimierz. W okolicy (przy wsi Grabonogu) były kopce słowiańskie (mogiły), z których wydobyto popielnice i narzędzia kruszczone.

2. Poniec, miasteczko na południe-zachód od Gostynia położone. W r. 1704 toczyły się tutaj bitwy między wojskiem króla szwedzkiego Karola XII. a Szulenburgiem, generałem saskim; zaś w r. 1706 między Moskalami a Szwedami. Z tych czasów pochodzą okopy, które się pod miastem znajdują.

3. Krobia, dawniej miasto powiatowe, założone przez króla polskiego Władysława Hermana, który zbudował tutaj kościół katolicki. Dawniej znajdował się tutaj zamek, silnie utwierdzony, oraz pałac i mennica biskupów poznańskich. W r. 1757 zniszczył pożar miasto, które odbudował znów książę Czartoryski, biskup poznański.

4. W kościele we Wielkich Strzelcach spoczywają zwłoki Kaspra Miaskowskiego, poety z 17 stulecia.

5. Przy miasteczku Piaskach, na Marysinie, założono wielki dom dla chorych, których pielęgnują Bracia Miłosierdzia.

13. Powiat kościański.

1. Kościan miasto powiatowe, pięknie nad Obrą i koleją poznańsko-wrocławską, w żyznej okolicy położone, ma 8000 mieszkańców, zakład dla obłąkanych i słabych na umyśle, nowo zbudowany obszerny dom dla chorych, cukrownię, fabrykę cygar, sąd okręgowy, ożywiony handel i przemysł. W 15 i 16 stuleciu były tutaj znaczne fabryki sukna. — Sobiesław, książę czeski, założył roku 1140 miasto, które później było obronem i miało warowny zamek, wystawiony przez Kazimierza Wielkiego. W r. 1665 zajęli miasto Szwedzi, których jednak wypędził Żegocki, starosta

bałimojski, lecz Szwedzi, mszcząc się, spalili i złupili miasto. W r. 1768; w czasie konfederacji barskiej zajęli Kościan Moskale, którzy musieli miasto opuścić do kłesze, zadanej im pod wsią Rombinem przez Zarembę. W Kościanie zawiązało się t. zw. powstanie Wielkopolskie, które uwo'niło Warszawę od oblężenia Prusaków i Moskali. W aktach miasta Kościana znajdują się ważne dokumenty i przywileje, nadane miastu przez królów polskich Michała Wiśniowieckiego, Jana III., Augusta II. i III. Posiadał też przywilej, mocą którego nie wolno było mieszkać w mieście żydom. W w. 15 był Kościan większym niż obecnie miastem; miał bowiem 15 tysięcy mieszkańców.

2. Czemiń, miasteczko nad torem kolejowym między Poznaniem a Kościanem leżące i Krzywiń nad Obrą należą do pow. kościańskiego.

W okolicy Kościana leży wieś **Racoty**, która była w 16 wieku własnością rodziny Kostków, z której pochodził nasz św. Stanisław Kostka. W zamku racockim przepędzili kilka miesięcy Tadeusz Kościuszko i ks. Józef Poniatowski po zajęciu kraju polskiego przez Moskali.

Wiesi Lubiń ma starożytny kościół, zbudowany przez Mieczysława Starego i klasztor księży Benedyktynów. W kościele tym spoczywają zwłoki króla polskiego Władysława Łaskonogiego. Tutaj spoczywa także błogosławiony Bernard zakonnik, o którym głosi podanie, że gdy w Grodzisku wyschła studnia, on ją cudem napełnił wodą (zob. opis Grodziska; źródł. św. Bernarda), posiadającą niezwykle właściwości, które piwo grodziskie sławnem uczyniły.

14. Powiat śremski.

1. Śrem miasto powiatowe nad Wartą, ma sąd okręgowy, gimnazjum, 7000 mieszkańców, którzy trudnią się przemysłem i handlem zboża, drzewa i okowity. Siostry Franciszkańki miały dawniej tutaj klasztor. W 13 wieku wznosił się zamek warowny przy mieście na wzgórzu na którym później założono ementarz żydowski.

2. Półtorej mili na północ od Śremu leży miasteczko Kórnik nad jeziorem. Stanisław Górka, dziedzic Kórnika, gościł w zamku swym Henryka Walezego w czasie podróży tegoż z Francji na koronację

do Krakowa. Późniejszymi dziedzicami Kórnika i zamku byli Czarnkowscy, Grudzińscy, Działyńscy. Tytus Działyński zbudował zamek nowy, przy którym w osobnym budynku znajduje się księgozbiór, zawierający wiele cennych i rzadkich dzieł i dokumentów. Obecnie należy zamek do hr. Zamojskiego.

3. Tuż przy Kórniku leży miasteczko Bnin (niegdys posiadłość rodziny Bnińskich), w którym niema żydów.

4. Książ, miasteczko namiętne potyczką w 1848 roku. Tutaj wypowiedział Wład. Syrokomla na grobie poległych powstańców piękną mowę.

Na południe od Śremu leży Dolsk między dwoma jeziorami; w północno-zachodniej stronie miasteczko Mosina.

15. Powiat średzki.

1. Środa w żyznej leży okolicy nad koleją poznańsko-kluczborską; ma około 8000 mieszkańców, piękny kościół katolicki, dom dla chorych, sąd okręgowy, cukrownię. Kościół farny, zwany kolegiatą, pochodzi z 14 wieku; miasto zaś znane było już i obwarowane w 13 wicku. W Środzie zakończył życie Władysław Laskonogi z żalu, że nie mógł uwolnić Gniezna od oblężenia. W r. 1331 zburzyli Krzyżacy miasto oraz zamek średzki. W czasie panowania Wład. Jagielly odbywały się tutaj sejmiki. Za Jana Kazimierza oblegali miasto Szwedzi i zniszczyli niemal doszczętnie. W r. 1703 powstał tutaj związek, sprzyjający Stanisławowi Leszczyńskiemu a wrogii Augustowi III.

2. Kostrzyn i Pobiedziska są miasteczkami, zamieszkałemi przeważnie przez rolników i rzemieślników.

3. Zaniemyśl, położony nad jeziorem, w którym jest wyspa z zamkiem hr. Raczyńskiego. Pod Zaniemyślem przyszło w r. 1331 do zaciętej bitwy pomiędzy Krzyżakami a Polakami, którzy wrogów swych pobili. W ubiegłym wieku znaleziono na polach Zaniemyśla zbroję i miecz krzyżacki jako znak bitwy tutaj stoczonej; również stare monety z w. 13.

W powiecie średzkim leży wieś Tulce, gdzie wznosi się na wzgórku kościół, fundowany przez Bolesława Krzywoustego.

16. Powiat wrzesiński.

1. Września, miasto powiatowe, leży nad rzeczką Wrześnią, ma 7500 mieszkańców, cukrownię i prowadzi handel zbożem.

2. Miłosław, miasto w pięknej położonej okolicy, pamiętne — jak miasto Września — potyczkami powstańcami w r. 1848.

17. Powiat jarociński.

1. Jarocin, miasto powiatowe, punkt węzłowy kilku torów kolejowych, ma nieomal 7000 mieszk.

2. Żerków, w ślicznej, górzysto-lesistej okolicy, po lewej stronie Warty.

3. Mniejsze miasteczka: Nowemiasto nad Wartą i Jaraczew.

17. Powiat pleszewski.

1. Pleszew, ruchliwe miasto powiatowe, handlowo-przemysłowe, ma 8000 mieszkańców, gimnazjum, preparandję i dom poprawy dla sierót i młyny parowe.

18. Powiat koźmiński.

1. Koźmin, miasto powiatowe nad Orlą, liczy 5000 mieszkańców, posiada starożytny zamek i dawny klasztor księży Bernardynów. W r. 1555 odbył się tutaj pierwszy synod (zebranie) dysydentów czyli odczepieńców od kościoła katolickiego. Na tym synodzie zawarli Bracia Czescy sojusz (związek) ze zwolennikami Zwingliusza. W Koźminie urodził się uczony mąż, Benedykt z Koźmina, późniejszy kaznodzieja na dworze króla Zygmunta Augusta.

2. Borek 3000 mieszkańców, posiada oprócz kościoła parafjalnego klasztor (na Zdzierzu) z obrazem cudownym Matki Boskiej.

3. Pogorzela, mniejsze miasteczko rolnicze.

20. Powiat krotoszyński.

1. Krotoszyn, miasto powiatowe, liczące 13 000 mieszkańców, stacja kolei gnieźnieńsko-oleśnickiej. Miasto handlowo-przemysłowe. Jest tutaj kościół z dawnym klasztorem ks. Trynitarzy, zamienionym 1836 roku na szkołę. W mieście znajduje się sąd okręgowy, gimnazjum i seminarjum nauczycielskie.

2. Zduny, miasteczko przemysłowe z cukrownią i młynem parowym. 4500 mieszkańców.

3. Kobylin nad rzeką Rzedziącą, posiada starożytny kościół i klasztor pobernardyński, w którym złożono zwłoki Samuela Twardowskiego, poety z czasów Zygmunta III. Urodził się tutaj Adam Konarski, biskup poznański. Szwedzi wyrządzili miastu wielkie szkody za panowania Jana Kazimierza i Augusta II. oraz Moskale we wojnie siedmioletniej. — We wsi Baszkowie w pobliżu Kobylina urodziła się w r. 1703 Marja Leszczyńska, żona króla francuskiego Ludwika XV.

4. W bliskości miasteczka Dobrzyca znajdował się kiedyś zamek warowny wśród błot i trzęsawisk.

21. Powiat ostrowski.

1. Ostrow, miasto powiatowe, liczące 15 000 mieszkańców, ma gimnazjum, sąd ziemiański, dom sierót, trudni się handlem i przemysłem. Miasto ucierpiało wiele w czasie wojny z królem szwedzkim Karolem XII.

2. Skalmierzyce, miejscowość, leżąca na granicy Księstwa — Ołobok, nad Prosną, z dawnym klaszturem Cystersek.

22. Powiat odolanowski.

1. Odolanów, miasto powiatowe nad Baryczą, w okolicy mieszka wiele Polaków wyznania protestanckiego.

2. Sulmierzyce, sławne jako miejsce urodzenia poety Sebastjana Klonowicza (1551—1608), któremu wzniesiono tutaj pomnik.

3. Raszków, miasteczko rolnicze.

23. Powiat ostrzeszowski.

1. Ostrzeszów, miasto powiatowe, na wzgórzach położone, liczy 5000 mieszkańców, którzy trudnią się rolnictwem i przemysłem. Kazimierz Wielki zbudował tutaj zamek.

2. Mniejsze miasteczka: Miksztat i Grabów nad Prosną.

25. Powiat kępiński.

1. Kępno, miasto powiatowe, posiada progimnazjum, sąd okręgowy, 6500 mieszkańców. — Do powiatu kępińskiego przydzielono kilkanaście wsi z powiatu namysłowskiego i sycowskiego.

1. Powiat bydgoski miejski.

Bydgoszcz leży nad Brdą i kanałem bydgoskim, liczy obecnie 115 tysięcy mieszkańców, posiada

gimnazjum, szkołę realną, szkoły obywatelskie i ludowe, zakłady: dla głuchoniemych i ociemniałych, dwa seminarja nauczycielskie, sąd ziemiański, wielkie młyny parowe i fabryki, naddyrekcje poczt i kolei, uprawia ożywiony handel zbożem i drzewem. — Miasto założone za Kazimierza I., doszło w 16 wieku do rozkwitu, posiadało zamek obronny i mennicę; wojny szwedzkie i zarazy spowodowały upadek miasta. W czasie panowania Jana Kazimierza przyjęto tutaj (6. XI. 1657 r.), układ welawski z elektorem brandenburskim, zatwierdzający samodzielność Prus Książęcych. W roku 1772 przeszła Bydgoszcz pod panowanie Prusaków. W roku 1794 stoczyli pod Bydgoszczą Polacy walkę z Niemcami. Od roku 1807 do 1815 należało miasto do utworzonego przez Napoleona Księstwa Warszawskiego.

2. Powiat bydgoski wiejski.

1. Koronowo ma 5000 mieszkańców, w milej leży okolicy nad Brdą. Według podania koronowano na jednym z pagórków podmiejskich Władysława Łokietka królem polskim.

2. Fordon, miasteczko nad Wisłą, na północ od ujścia Brdy położone, trudni się żegluga i handlem zboża. Przy mieście jest nowy most prowadzący przez Wisłę. W mieście jest więzienie dla kobiet.

3. Powiat szubiński.

1. Szubin, miasto powiatowe, położone nad Gąsawką, dopływem Noteci, ma 4500 mieszkańców, sąd okręgowy i dom poprawy (przymusowego wychowania dla młodzieńców).

2. Kcynia 3000 mieszkańców. Miasto leży na wzgórzu, posiada seminarjum nauczycielskie, starożytny klasztor księży Karmelitów z kościołem, w którym cudowny obraz Matki Boskiej oraz cudowny wizerunek Pana Jezusa. — Książęta wielkopolscy, Bolesław i Przemysław, zawarli tutaj ze Świętopelkiem, księciem pomorskim, układ, mocą którego Pomorzanie musieli zwrócić Polakom Nakło ze zamkiem.

3. Łabiszyn, w milej leży okolicy nad Notecią, ma 3000 mieszkańców, trudniących się rolnictwem i drobnym przemysłem. Łabiszyn był kiedyś warowną twierdzą polską, trudno dostępną z powodu poło-

zenia swego wśród moczarów. W 1794 r. odbyła się pod Łabiszynem między Polakami a Prusakami walka, w której generał Henryk Dąbrowski pobił wojsko pruskie pod generałem Szekelem. W pobliżu Łabiszyna znajduje się wspaniały pałac Lubostroń z wielu zabytkami i cennymi pamiątkami polskimi.

4. Barcin, miasteczko nad Notecią, pamiętne potyczką, stoczoną przez Polaków z wojskiem pruskim w r. 1794.

4. Powiat żniński.

1. Żnin, miasto powiatowe, położone wśród jezior. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, przemysłem i rybołówstwem. W r. 1331 spalili miasto Krzyżacy; w roku 1350 odwiedził Żnin Kazimierz Wielki. Za panowania Jana Kazimierza przyszło w r. 1656 pod Żninem do bitwy między Polakami a wojskiem szwedzkim. W Żninie mieli dawniej księża Dominikanie klasztor swój i kościół, po których dziś nie ma śladu. Urodzili się też tutaj dwaj bracia Śniadeccy, Jan i Jędrzej, sławni uczeni polscy i profesoria akademii w Wilnie.

2. Gąsawa, miasteczko w pow. żnińskim, nad jeziorem położone. Do Gąsawy zjechał roku 1227 Leszek Biały, aby załatwić sprawę z księciem pomorskim Świętopełkiem, który wzbierał się płacić daniny Polsce, rościł sobie niesłusznie prawo do Pomorza i wykonał zbrojny najazd na Nakło celem zdobycia go. Świętopełek jednak napadł zdradziecko Gąsawę i Leszka, który ratował się ucieczką, kazał gonić i po schwytaniu go we wsi Marcinkowie pod Gąsawą okrutnie zamordować.

3. Rogowo, miasteczko rolnicze nad jeziorem tegoż nazwiska.

4. Janówiec, nad rzeką Welną, przy torze kolei gnieźnieńsko-nakielskiej.

5. Powiat inowrocławski.

1. Inowrocław, stolica Kujaw, krainy z żywności swej sławnej. Inowrocław ma 26 tysięcy mieszkańców, posiada kopalnię soli, saliny i solanki (kąpiele słone), gimnazjum, wyższą szkołę żeńską, prowadzi głównie handel solą i zbożem i jest większą stacją kolejową. Wychodzą stąd pociągi do Poznania, Torunia, Bydgoszczy, Rogoźna i Kruświcy.

2. Gniewkowo, miasteczko rolnicze, nad drogą żelazną inowrocławsko-toruńską.

6. Powiat strzeliński.

1. Strzelno, miasto powiatowe, w urodzajnej okolicy, zajmuje się głównie rolnictwem. Zakon SS. Norbertanek posiadał tutaj kiedyś klasztor i piękny kościół, zbudowany kosztem Piotra Dunina.

2. Kruświca, przy północnym brzegu Gopła, słynie w całej Polsce jako pierwsza stolica kraju i siedziba rodziny Piastów. W jeziorze Gopla była kiedyś wyspa (obecnie na półwysp zmieniona), na której wznosił się zamek książęcy z murowaną wieżą, w kształcie baszty zbudowaną. Podanie głosi, że Popiel II, książę polski z obawy, że stryjowie usuną go od panowania, zaprosił ich za namową żony swej Niemki do zamku na ucztę, podczas której podstępnie ich otrul zatrutem winem, poczem ich do Gopła wrzucić kazał. Z ciał otrutych stryjów utworzyła się wielka ilość myszy, które rzuciły się na Popiela. Ten uciekając przed nimi schronił się do wieży, lecz i tutaj myszy się zjawily i zagryzły niegodziwego Popiela. Stąd basztę tę nazywają Myszą wieżą. Po śmierci Popiela ogłosił naród polski księciem swym Piasta, roztrópnego kniecia i kołodzieja kruswickiego, którego ród panował w Polsce niemal 500 lat. Zamek królewski w Kruświcy uległ kilkakrotnemu zniszczeniu; zwłaszcza Szwedzi w r. 1657 zamienili go w ruinę, z której się już nie podniósł. W r. 1096 pobito i wzięto do niewoli pod Kruświcą Zbigniewa, syna pobocznego Władysława Hermana.

Powiat mogileński.

1. Mogilno, miasto powiatowe, nad jeziorem tejże nazwy, wśród żyznej okolicy, nad torem kolei poznańsko-toruńskiej położone, ma starożytny klasztor po księżach Benedyktynach, założony w r. 1068 przez Bolesława Śmiałego. Mogilno ma obecnie 5000 mieszkańców.

2. Pakość leży nad Notecią, ma dawny klasztor księży Reformatorów i piękną Kalwarię. Kiedyś służyła w Pakości szkoła łacińska.

3. Trzemeszno ma 5600 mieszkańców. Miasto położone na południe zachód od Mogilna, nad jeziorem, ma gimnazjum, sąd okręgowy i wspaniałe

kościół katolicki ze starożytnym klasztorem księży Augustjanów, który założył w r. 960 król polski Mieczysław I. W kościele tym złożono srebrną trumnę zawierającą rękę i nogę św. Wojciecha. Znajdują się tutaj także drogocenne kielichy, jeden jako dar Dąbrówki, żony Mieczysława I., a drugi szczerzoty jest drogą pamiątką po św. Wojciechu, który go do mszy św. używał. W Trzemesznie założono pierwszą szkołę polską.

8. Powiat witkowski.

1. Witkowo, miasto powiatowe, rolnicze.
2. Czerniejewo, leży nad rzeczką Wrześnią. Urodził się tutaj w r. 1735 Onufry Kopczyński, zasłużony badacz mowy ojczystej i autor pierwszej gramatyki języka polskiego.
3. Powidz, nad jeziorem powidzkim i Mielżyn małemi są miasteczkami rolniczeni.

9. Powiat gnieźnieński.

1. Gniezno, należy do najstarszych miast w Polsce, założone według podania roku 555 przez Lecha, który znalazł wśród tutejszych lasów gniazdo białych orłów i dlatego miasto Gniezno nazwał. Po Kruświcy było Gniezno stolicą królów polskich aż do Bolesława Chrobrego, który wr. 1000 przeniósł stolicę swą do Krakowa. Gniezno było też stolicą pierwszych arcybiskupów gnieźnieńskich, którzy byli zarazem prymasami Polski. Było także Gniezno miejscem koronacji wielu królów polskich aż do Władysława Łokietka; później koronowali się królowie nasi w Krakowie, dokąd przeniesiono w roku 1319 korony i godła królewskie. W roku 965 zbudował Mieczysław I. na fundamentach świątyni pogańskiej wspaniałą tum. Na środku tego kościoła spoczywają na ołtarzu w pięknej srebrnej trumnie zwłoki patrona Polski św. Wojciecha, do których pielgrzymował w r. 1000 cesarz niemiecki Otton III. (za panowania Bolesława Chrobrego). Są w trumnie złożone także zwłoki Dąbrówki, która z pomocą męża swego, króla Mieczysława I., zaprowadziła chrześcijaństwo w Polsce. Spoczywa tutaj także Jan Łaski, arcybiskup gnieźnieński, którego zwłoki sprowadzono z Jerozolimy, oraz Ignacy Krasicki, arcybiskup gnieźnieński, sławny poeta polski. Św. Jolanta, żona Bolesława, księcia Kaliskiego, założyła

w Gnieźnie Siostram Klaryskom klasztor, w którym jej zwłoki spoczywają. — Gniezno jest obecnie siedzibą biskupa. Znajdują się tutaj seminarjum duchowne, sąd ziemiański i gimnazjum. Na św. Wojciecha odbywają się w Gnieźnie wielkie jarmarki na konie przez cały tydzień. Miasto liczy obecnie 25 tysięcy mieszkańców. — W roku 1331 ograbili miasto Krzyżacy i zburzyli tum, który odbudowano za czasów Ludwika węgierskiego. Miasto ucierpiało także wiele przez wojny szwedzkie za panowania królów szwedzkich Karola Gustawa i Karola XII.

2. Klecko, małe miasteczko rolnicze, położone nad jeziorem, przez które przepływa Welna. Krzyżacy obrócili miasto w perzynę r. 1331. Pod panowaniem Jana Kazimierza była tutaj potyczka między Polakami a Szwedami w r. 1656.

10. Powiat wągrowiecki.

1. Wągrowiec, miasto powiatowe nad Welną i przy pięknym jeziorze w lesistej okolicy położone, l. 7000 mieszkańców, ma gimnazjum, sąd okręgowy, seminarjum nauczycielskie. Stoi tutaj starożytny klasztor i kościół księży Cystersów, przeniesiony tu dotąd w r. 1396 ze wsi Lekna z powodu licznych na Lekno i klasztor napadów. Pomiędzy Janowcem a Keynią znajdują we wsi Wapnie pokłady gipsu.

2. Skoki, miasteczko małe, położone nad koleją Poznań - Wągrowiec, było w 17 wieku własnością znakomitej rodziny Rejów.

3. Łopienno, nad jeziorem tejże nazwy.

4. Mićcisko, nad Welną, małe rolnicze miasteczko.

5. Golańcz, leży w żyznej okolicy na północ od Wągrowca. Przy mieście widać ruinę zamku, otoczoną rowem. W r. 1656 wojsko szwedzkie napadło miasto, bronione przez kilku obywateli i okolicznych włościan z taką walecznością, że w obronie miasta tego wszyscy zginęli.

11. Powiat wyrzyski.

1. Wyrzysk, miasto powiatowe, nad Łobzonką w dolinie położone. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem.

2. Łobżenica, także nad Łobzonką, miasto przemysłowe. W pobliżu miasta, we wsi Górze, zbudowali

Raczyńscy w 16 wieku kościół i klasztor księży Franciszkanów.

3. Nakło, 8800 mieszkańców. Miasto nad Notecią i kanałem bydgoskim położone, trudni się handlem, zwłaszcza zboża i drzewa, ma gimnazjum; było już w 11 wieku miastem obronnem z warownym zamkiem, siedziba książąt pomorskich. W r. 1092 oblegał je Władysław Herman, nie mógł go jednak zdobyć. Uczynił to dopiero Bolesław Krzywousty w roku 1120. Od tego czasu ciągle były zatargi o Nakło z książętami pomorskimi. W r. 1331 obrabowali i spalili miasto Krzyżacy; odbudował je i murem opasał Kazimierz Wielki. Podczas panowania Jana Kazimierza oblegali Szwedzi i zniszczyli miasto.

4. Mrocza, małe miasteczko, na północ od Nakła.

12. Powiat chodzieski.

1. Chodzież, miasto powiatowe w pięknej wśród wzgórz leżące okolicy, zajmuje się handlem zboża i drzewa, posiada farbiarnię, fabrykę wyrobów fajansowych i cegielnię.

2. Ujście pamiętne w dziejach naszych poddaniem się Polski królowi szwedzkiemu Karolowi Gustawowi w r. 1655 i to za namową zdrajcy Hieronima Radziejowskiego.

3. Szamocin i Margonin (nad jeziorem margoninskim) i Budzyń są małymi miasteczkami rolniczymi.

13. Powiat czarnkowski.

1. Czarnków, miasto powiatowe, starożytne, nad Notecią położone ma 5200 mieszkańców, którzy się trudnią handlem drzewa; zboża i bydła i preparandję. Czarnków odznaczył się w dziejach naszych. Zbudowany przez rodzinę Czarnkowskich, przeszedł na własność Stanisława Leszczyńskiego, potem Ponia-towskiego, ojca króla Stanisława.

2. Wieleń, dawniej miasto powiatowe, powiatu wieleńskiego nad Notecią położone, ma 6000 mieszkańców kościół katolicki starożytny oraz zamek, który Kazimierz Wielki przebudował i wzmocnić kazał. W 12 wieku miał tutaj książę pomorski zamek, który zdobył Bolesław Krzywousty. W r. 1771 zbudował Piotr Sapieha także zamek za miastem.

194688

Wydawnictwa szkolne

do nabycia w księgarni

Bogdana Chrzanowskiego w Poznaniu

Nowy elementarz polski z obrazkami.

BERNARDZIKIEWICZ T. **Początki czytania i pisania**, czyli elementarz, oraz zajmujące czytanki z obrazkami.

BOGUCKA C., NIEWIADOMSKA C. **Pierwsza książka do czytania z obrazkami**

Pierwsze ćwiczenia do nauki poprawnego pisania I.

„ „ „ „ „ „ II.

„ „ „ „ „ „ III.

„ „ „ „ „ „ IV.

DZIERŻANOWSKA - NIEWIADOMSKA - WARŃKOWNA

Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami.

DZIERŻANOWSKA M. **Dzieje ojezyste.**

GROBLIŃSKI S. K. **Historja Polki z portretami.**

KĘDZIERSKI K. **Nauka czytania i pisania.**

KŁOS-SULERZYSKA **Pisownia polska w ćwiczeniach.**

KRANTZ A. **Zbiór zadań rachunkowych, stopień niższy.**

MAJEWSKI ST. **Nauka pisowni polski, część I.**

„ „ „ „ „ II.

„ „ „ „ „ III.

MAJEWSKI ST. **Krótką geografja powszechna część I.**

MAKOWSKI P. **Nauka rachunków:**

MASZYŃSKI P. **Polski śpiewnik szkolny z nutami.**

OSIECKA I. **Składnia języka polskiego.**

„ S. **Krótką geografja polski dla ludu.**

SADOWSKA M. **Krótką gramatyka języka polskiego.**

Śpiewnik kościelny dla dzieci.

Śpiewnik Sokoli kieszonkowy, narodowy.